

היסטוריוגרפיה במבחן

עיון מחודש במשנתו של יעקב כ"ץ

עורכים

ישראל ברטל   שמואל פיינר

מכון ליאוו בק, ירושלים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

היסטוריוגרפיה במבחן

עיון מחודש במשנתו של יעקב כ"ץ

עורכים

ישראל ברטל • שמואל פיינר

מכון ליאו בק
ירושלים

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ'
גדעון פוקס, פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוז-קרקוצקין
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: יצחק כהן

ריכוז הספר: טליה יקיר

הבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה, אוניברסיטת בר-אילן
המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם באוניברסיטה העברית

מסת"ב 7-231-227-965-978 ISBN

מספר קטלוגי 185-554 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	מבוא: יעקב כ"ץ במעגלי מחקר ההיסטוריה היהודית	ישראל ברטל ושמואל פיינר
19	העת החדשה המוקדמת ביצירתו ההיסטוריוגרפית של יעקב כ"ץ	יוסף קפלן
37	מגמות השינוי ביהדות אירופה במאה ה־18: מנורמות "מסורת ומשבר" לדרמות "החוויה המודרנית"	שמואל פיינר
59	יעקב כ"ץ על הדת היהודית בגרמניה של המאה ה־19	מיכאל מאיר
71	תפישתו של יעקב כ"ץ את האורתודוקסיה – המקרה המזרח אירופי	יוסף שלמון
89	הגורם הנוצרי באנטישמיות המודרנית על פי מחקרו של יעקב כ"ץ	צבי בכרך
99	מוצנע אך מוביל: מוטיב השואה בכתביו של יעקב כ"ץ	דן מכמן
115	יעקב כ"ץ וההיסטוריה החברתית: מבט לאחור ולפנים	שולמית וולקוב
129	יעקב כ"ץ לנוכח המהפכה הפמיניסטית	משה רוסמן
143	משנת פרופ' כ"ץ בסוגיית הלכה וקבלה	ישראל מ' תא־שמוע (ז"ל)
153	מ"אומה" ל"לאום": יעקב כ"ץ והלאומיות היהודית	ישראל ברטל
165	יעקב כ"ץ כהיסטוריון וכמתנחל ציוני	יצחק קונפורטי
183	ההיסטוריון ניכר בפולמוסו: יעקב כ"ץ מתעמת עם מבקריו	עמנואל אטקס
201		מפתח

יעקב כ"ץ
תרס"ה-תשנ"ח (1904-1998)

מבוא: יעקב כ"ץ במעגלי מחקר ההיסטוריה היהודית

ישראל ברטל ושמואל פיינר

מורשתו המחקרית של פרופ' יעקב כ"ץ, אחד מגדולי ההיסטוריונים של עם ישראל במאה העשרים, הטביעה חותם עמוק על ההיסטוריוגרפיה היהודית ועל תמונת העבר היהודי של רבים. כחצי מאה מאז ראתה אור היצירה ההיסטוריוגרפית הקלאסית "מסורת ומשבר" (1958) וכמאה שנה מאז הולדתו של יעקב כ"ץ (1904) התכנסו כמה היסטוריונים בני זמננו כדי לעיין מחדש בתובנות, במתודות ובמסקנות ההיסטוריות שהותיר אחריו החוקר הדגול בעשרות ספרים ומאמרים, המקיפים כמעט כל נושא וסוגיה בתולדות היהודים במאות האחרונות. נקודת המוצא של הדיון, כמעט ללא יוצא מן הכלל, היא הערכה עצומה, אם לא לומר התפעמות, לנוכח מפעל המחקר העשיר, המלומד, המקורי והמרתק של ההיסטוריון רב ההשפעה הזה. ואולם ביסוד הדברים גם מונחת ההכרה, שהמחקר ההיסטורי הוא מטיבו דינמי ומשתנה ונבנה מלבנים ישנות וחדשות שמניחים חוקרים בני דורות שונים. מטעם זה אנו מציעים בקובץ המאמרים "היסטוריוגרפיה במבחן", המוגש לקהל הקוראים, התבוננות בהיסטוריוגרפיה של יעקב כ"ץ מנקודת המבט של המחקר ההיסטורי בראשית המאה העשרים ואחת מהיבטים שונים ובהינתנה במבט ביקורתי.

הולדתו של קובץ מאמרים זה בכנס לזכרו של פרופ' יעקב כ"ץ שהתקיים בימים ט'-י' בשבט תשס"ד במרכז זלמן שזר בירושלים, ביוזמתם של מרכז זלמן שזר, הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה באוניברסיטת בר-אילן והמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם באוניברסיטה העברית.

יעקב כ"ץ, יליד הונגריה, מוסמך לרבנות (1927) ובעל תואר דוקטור מאוניברסיטת פרנקפורט (1934), עלה לארץ ישראל בשנת 1936. הוא הורה מורים ומחנכים וניהל את סמינר "תלפיות" בתל-אביב עד שנת 1950, ובשנה זו החל ללמד באוניברסיטה העברית בירושלים. במקביל לעבודתו בתחום החינוך ובהיבור ספרי לימוד עסק בחקר תולדות ישראל בימי הביניים, וספריו ומאמריו הקנו לו שם עולמי עוד בשנות החמישים של המאה הקודמת. כ"ץ לא הסתגר בד' אמות של עיון ומחקר. הוא מילא תפקידים בכירים באוניברסיטה כדיין הפקולטה למדעי החברה (1958–1962) וכרקטור (1969–1971). במחקריו המדעיים של יעקב כ"ץ נכרכו היסטוריה חברתית וסוציולוגיה עם תולדות הדת והמחשבה. הוא העמיד שורה של תלמידים שהמשיכו בכיוונים

שהתווה, והם גם חידשו בתחומים שבהם עסק, תוך מחלוקת לשם תורה. ואולם השפעתו הגדולה בחקר תולדות היהודים בימי הביניים, בראשית העת החדשה ובתקופה המודרנית עיצבה והפרתה לא רק את יצירתם המחקרית של תלמידיו באוניברסיטה העברית, והיא ניכרת במחקר ההיסטורי של מלומדים רבים בכל רחבי העולם.

בקובץ שלפנינו חברו יחדיו תלמידים שישבו בשיעוריו בירושלים וקנו תורה מפיו עם היסטוריונים שלא נמנו עם תלמידיו, אך ניהלו שיה ביקורתי ומפרה עם רעיונותיו וממצאיו. כולם אנשי הסגל המדעי באוניברסיטאות בארץ ובחו"ל. כמה מן המשתתפים בקובץ נטלו חלק, לצדו של כ"ץ, בשינוי ההדרגתי של פני המפה ההיסטוריוגרפית בישראל, שינוי שהתרחש מאמצע שנות השישים ועד שלהי שנות התשעים של המאה הקודמת. הם מייצגים בעשייתם המחקרית והחינוכית תמורות שחלו בתחומים שהם עיקר מורשתו המדעית: חקר החברה היהודית האשכנזית, דת ישראל, תולדות ההלכה, ראשית התנועה הלאומית, שנאת ישראל וההיסטוריוגרפיה היהודית.

שינוי העתים, חילופי הדורות בקהיליית ההיסטוריונים בארץ ובעולם והתמורות שחלו במחקר ההיסטורי והסוציולוגי לא חלפו בלי להותיר רושם על התקבלותו של כ"ץ בקרב קוראיו, פרשניו ומבקרי. החוקר הצעיר, ופורץ הדרך בשעתו, הצליח לשלב עוד בשנות העשרים לחייו בין השכלה תורנית ובקיאיות מופלגת בספרות ההלכה לדורותיה לעמידה בחזית המחקר הסוציולוגי של "אסכולת פרנקפורט". הוא הביא עמו לארץ ישראל מטען יחיד במינו של חשיפה להיסטוריה חברתית, שהייתה זרה במידה רבה לאבות המחקר ההיסטורי ברוח "אסכולת ירושלים". כך העיד כ"ץ על חינוכו ממרחק השנים:

חינוכי בישיבות מצד אחד והתמחותי באוניברסיטה מודרנית מצד אחר הקינו לי "השכלה" משני סוגים שונים בתכלית, בקיאיות ושלטיה במקורות היהדות, בייחוד בספרות ההלכה על גווניה והתמצאות בתולדות החברה והתרבות על פי הבנת השיטה המתוחכמת שפותחה על ידי טובי ההיסטוריונים והסוציולוגים מן האסכולה של מקס ובר והבאים אחריו... ריענון מתודי למדעי היהדות עשוי היה לבוא דווקא מידי מי שהגיעו אליו מבחוץ, בתנאי שנתמזל מזלם ועלה בידם לרכוש שיטת מחקר עדכנית בטרם ניגשו לעשות את מלאכתם בחקר היהדות פנימה.¹

למרות המרחק הרב שהיה בין דרכו בהבנת תולדות היהודים לדרכם של מייסדי אותה אסכולה, הפרופסורים יצחק (פריץ) בער ובן ציון דינור (דינבורג), התחבר כ"ץ, תוך לבטים ומתיחות, לחבורה הירושלמית ופרסם מאמרים בכתבי העת שלה, ובהם "ציון" ו"שיבת ציון".

1 יעקב כ"ץ, במו עיני – אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ירושלים 1989, עמ' 128.

אכן, חבריו בחוג להיסטוריה של עם ישראל לא הכירו הכרה מלאה בערך הגדול של מחקריו. כדבריו באוטוביוגרפיה שלו: "בדידותי בחוג לתולדות ישראל הופגנה מכל צד, אך מבלי שהיא תפריע את שיתוף הפעולה עם החברים".² כמה ממורי החוג אף יצאו בדברי ביקורת נוקבים על חיבוריו (ופרשה זו זוכה לדיון מפורט בקובץ). אף על פי כן הלכה והתקבצה סביבו, החל באמצע שנות החמישים, חבורה של תלמידים, שהלכה וגדלה, ושיטתו בהיסטוריה החברתית של עם ישראל זכתה להשפעה גוברת הולכת לא רק בירושלים, אלא גם באוניברסיטאות החדשות שקמו בארץ ותלמידיו שימשו בהן בהוראה. כ"ץ החוקר והמורה קיים רב-שיח פורה ומתמיד עם תלמידיו וחבריו. רעיונות שהעלה זכו לעתים לניסוח קולע בידי תלמיד שהפיץ את השיטה. לימים חזר המורה ושכללה ותרומות המורה והתלמיד היו למקשה אחת. כך אירע למשל במחקר האורתודוקסיה היהודית. משה סמט, עמנואל אטקס, מנחם פרידמן, שאול שטמפפר ועוד תלמידים העמיקו והרחיבו תובנות שהעמיד כ"ץ בעניין השוני בין חברה "מסורתית" לחברה "אורתודוקסית". לימים נדרש בעל התובנות לעניין זה במחקריו המאוחרים יותר, ושיקע בהם כל מה שהעלו תלמידיו. דומה היצירה ההיסטוריוגרפית בדרך זו לאמנות ימי הביניים, שבה קשה לעתים לא רחוקות לברר מהי תרומתו של היוצר היחיד במרקם היצירה הקולקטיבית.

בקובץ שלפנינו חברו, כאמור, חוקרים העוסקים בהיבטים שונים של תולדות עם ישראל, ומאמריהם מאירים, מפרשים ומבקרים את תורתו, את תפיסותיו ואת שיטותיו של יעקב כ"ץ. יוסף קפלן, מבכירי ההיסטוריונים של היהדות הספרדית המערבית בעת החדשה המוקדמת, מראה שלא רק שכ"ץ לא השתמש במחקריו במונח "עת חדשה מוקדמת" אלא שהוא גם לא הכיר בה כתקופה שחלו בה תהליכי שינוי של ממש. אף שכתב מחקרים רבים על תקופה זו (1750–1500), הוא העדיף לכנותה למשל "מוצאי ימי הביניים", ולנתקה מן השינויים שהתחוללו בעת החדשה, החל בשלהי המאה ה-18. לדעת קפלן, כ"ץ "גימד ככל שניתן את השינויים שהתחוללו בחברה היהודית בתקופה הזאת". הוא לא היה קשוב לוויכוח הסוער על "המשבר" של המאה ה-17, שהיה כה דומיננטי במחקר ההיסטורי האירופי החל באמצע שנות החמישים, ממש בימים שבהם פרסם את מחקריו הראשונים ובכללם את "מסורת ומשבר". לדעת קפלן, כ"ץ הקים "גטו היסטוריוגרפי" שמנע ממנו לחבר בין תופעות יהודיות פנימיות לתופעות בחברה הלא יהודית, והשקפתו הלאומית העדיפה להציג תהליכים פנימיים על פני תהליכים כלליים. לעומת זאת חוקרי העת החדשה המוקדמת, וקפלן הוא אחד הבולטים שבהם,

טוענים לשינוי בתולדות יהודי אירופה כבר בקהילות הספרדיות המערביות ורואים את המאות ה-16 וה-17 כבעלות השפעה מכרעת בהבנת תהליכי השינוי של העת החדשה. שמואל פיינר, היסטוריון של תהליכי החילון ביהדות אירופה ושל תנועת ההשכלה, ממשיך מגמה זו ומברר את שורשי המפנה בחיי היהודים במאה ה-18. לדעתו, ההשפעה העצומה של הספר "מסורת ומשבר" גורמת לעיוות מסוים בתמונת העבר המקובלת. הוא מבקר את מורשתו של כ"ץ בתחום הבנת המודרניזציה היהודית, תוך התמקדות במה שהוא מכנה "ההבניה הדתית" של תפיסת "המפנה האמיתי" בעידן המודרני. הוא טוען שכ"ץ לוקה בחד ממדיות של נרטיב־העל (לדעתו, המשך לנרטיב המסורתי של ראשוני ההיסטוריונים היהודים גרץ ודובנוב) וב"סטרייליות" של הייצוג ההיסטורי. הוא משתמש בשפת הנורמות והמוסדות וכמעט שאינו נותן את הדעת לדרמות שהיו כרוכות ב"חווית המודרניות" של יהודי אירופה. וכך כתב במשפט הסיום: "יעקב כ"ץ, היסטוריון שקול וסוציולוג מרוחק, אנליטי, שואף לסדר ומשמעת, הקים מפעל היסטוריוגרפי לתפארת, אך החמיץ, כך נראה, את הדרמה שממנה ביקש להתרחק ולא הצליח לפענח את הקוד הגנטי של המודרניזציה הטמון במאה ה-18".

מיכאל מאיר, החוקר הוותיק של יהדות גרמניה ושל תנועת הרפורמה, מציין לשבח את כ"ץ על שעסק בהרחבה במקומה של הדת גם בעידן המודרני, אך הוא גם מבקר אותו ומגלה עמדות הנוטות לאורתודוקסיה שבאו לידי ביטוי בכתיבתו על הזרמים הדתיים במרכז אירופה במאה ה-19. מאיר מראה שכ"ץ נטה לכתוב בעיקר על האורתודוקסיה והנאו־אורתודוקסיה (החת"ס סופר, הרש"ר הירש) והמעייט יחסית לעסוק בזרמים הלא אורתודוקסיים. הוא הסביר את הרפורמה, למשל, כפי שהיא מצטיירת בעיניים אורתודוקסיות – מעוניינת להתנער מן ההלכה ולזכות בהתקבלות פוליטית וחברתית בחברה הסובבת. ואולם כ"ץ היה היסטוריון שקול – במקום אחד כתב שהרפורמה מבטאת התבוללות, אך במקום אחר איזן זאת וראה בתיקוני הדת מעשה כן של הזדהות יהודית. לדעת מאיר, נראה שהתקשה לבטא הכרה ברורה במוטיבציה הדתית של הלא־אורתודוקסים. מאיר גם מציין שכ"ץ התאמץ להפריד בין המחקר ההיסטורי לבין חייו כיהודי דתי וציוני, אך בכל זאת קיווה שהמחקר שלו על הדת ישפיע על המנהיגות הדתית בזמנו, למשל בהתנגדותו ל"דעת תורה" ולכפייה דתית בישראל. נראה, כותב מאיר, שכ"ץ ראה בפילוג הדתי בהיסטוריה המודרנית טרגדיה. כ"ץ שינה ללא ספק את תפיסת דמותו – הן ההיסטורית הן העכשווית – של מחנה נאמני המסורת הטוענים לאחיזה ביהדות אותנטית ולרצף היסטורי, כאשר הציג תזה מרתקת, המסבירה את הופעת האורתודוקסיה כראקציה למודרנה וכתוצר של העולם המודרני. יוסף שלמון, חוקר בולט של האורתודוקסיה, מראה שכ"ץ פיתח את תפיסת האורתודוקסיה שלו רק בשלב מאוחר של פעילותו המחקרית – בשנות השמונים – ותחת השפעת המחקרים של כמה מתלמידיו ובהם במיוחד משה סמט ועמנואל אטקס,

שאותם אימץ. תשומת לבו של כ"ץ הייתה נתונה בעיקר לאורתודוקסיה במרכז אירופה, ושלמון מתמקד במאמרו בשלבים השונים בהתפתחות האורתודוקסיה במזרח אירופה ובקווי הדמיון והשוני בין אורתודוקסיה זו למודל הגרמני וההונגרי שכ"ץ עסק בו בהרחבה.

צבי בכרך, חוקר השואה ומי שכתב יחד עם יעקב כ"ץ סדרת ספרי לימוד בהיסטוריה לתלמידי בית הספר, מנתח את תפיסת האנטישמיות המודרנית של כ"ץ, ובמיוחד מראה את המרכזיות שהעניק כ"ץ למשקלה של מורשת האיבה הדתית של הנצרות בתוך "שנאת ישראל" המודרנית. המונח של כ"ץ היה "נצרות מהולה" ובו התכוון לשלב בין משקעי הדת לרעיונות חילוניים. בכרך מציב את כ"ץ לצד אותם היסטוריונים שהוא עצמו משתייך להם – אלה המזהים את המשקע הנוצרי גם באנטישמיות הנאצית. עם זאת, בכרך מצביע גם על התזה הנועזת של כ"ץ, שלא היסס לומר שדבקותם של היהודים במסורת, התבדלותם, הסתגרותם וגישתם השלילית לדתות אחרות היו "גירוי" לאנטישמיות המודרנית, ובכך טוען שהיה ליהודים חלק בהחרפתה.

חוקר שואה נוסף, דן מכמן, העוקב בהתמדה ובדריכות אחר המגמות המשתנות בהיסטוריוגרפיה היהודית והכללית בקשר לשואה, מזהה אצל כ"ץ, שאינו מוכר כחוקר שואה, את היחס של "נוגע לא נוגע" לשואה. הוא בוחן את השפעת השואה על כ"ץ בשלוש שאלות: כיצד יכולה הייתה השואה להתרחש? האם טחו עיני היהודים מראות את האסון המתקרב? ומה נעשה למניעת השואה ולהצלת היהודים והאם ניתן היה לעשות עוד? מכמן טוען שגם אם השואה לא עמדה במוקד מחקרו של כ"ץ, הרי שעבודתו בכללה "טבועה בחותם עמוק של השפעת השואה", והוא ראה בשואה את התופעה המרכזית ליהודים ולעולם כולו בעת החדשה.

אחד החידושים שהכניס כ"ץ בחקר תולדות היהודים היה בהגדרת מחקריו כהיסטוריה חברתית. שולמית וולקוב, היסטוריונית של גרמניה ושל האנטישמיות המודרנית, טוענת (בעיקר מתוך בחינה של ספרו "שנאת ישראל") שהלכה למעשה קיים פער גדול בין כוונתו לכתוב היסטוריה חברתית לבין מה שעשה בפועל. היא מראה שיחסית למה שהיה מקובל בהיסטוריה החברתית בשנות השישים והשבעים, לא חרגה כתיבתו של כ"ץ הרבה מההיסטוריה של הרעיונות. מבחינה זו לא הייתה כאן פריצת דרך מתודולוגית כפי שנהוג לחשוב. הרעיון עיצב אצלו תמיד את החברה, לאידאולוגיה הייתה עדיפות על פני צרכים כלכליים למשל, והדת נחשבה בעיניו לגורם מעצב עליון בחיי היהודים. עם זאת, ההיסטוריה החברתית עברה שינויים רבים, ודווקא היום הדור הצעיר של ההיסטוריונים החברתיים קרוב יותר ליעקב כ"ץ, שכן היא נוטה לאנתרופולוגיה, מדגישה את משקלה של הדת ומבליטה ויכוחים פנימיים בחברה היהודית. שוב הוא אפוא רלוונטי. לכן מציעה וולקוב לראות בו "מורה דרך ואף חבר לדרך של דור ההיסטוריונים החברתיים המאוחרים יותר", המסתייגים מההיסטוריה חברתית קשוחה וכמותית.

משה רוסמן, העוסק בחקר יהדות מזרח אירופה, תנועת החסידות, הנשים והכתיבה ההיסטורית, ממשיך את הדיון של וולקוב בחידושים המתודולוגיים של כ"ץ ותורם לדיון תרומה ניכרת בכך שהוא ממקם את כ"ץ בקהילת המחקר הסוציולוגית הבינלאומית של שנות הארבעים והחמישים, וטוען שצריך לראות בו את אחד המפתחים של "הגל השני של האגף ההיסטורי של הסוציולוגיה ההיסטורית". רוסמן רואה בכ"ץ מהפכן מתודולוגי וגם מהפכן בזכות החידושים הרבים שהכניס למחקר ובשל עמדותיו הנועזות. עם זאת, רוסמן מצביע על חולשת המתודולוגיה כאשר היא מיושמת בתיאור החברה המסורתית, שכן דומה שהיא נתנה אישור לתפקוד היעיל של החברה המסורתית מבלי להתייחס אליה באופן ביקורתי. מטעם זה, למשל, היו יכולים שלומי אמוני ישראל להתגאות שקיבלו אישור מדעי לתמונת העבר שלהם, שהתייחסה אל העולם הטרומי מודרני כעולם ללא פגם (גם שמואל פיינר הצביע על נקודה זו בדיונו על ההבניה הדתית של מחקרי כ"ץ). את עיקר מאמרו מייחד רוסמן לדיון הראשוני והחלוצי של כ"ץ, כבר בשנות הארבעים, בנשים יהודיות. נראה שכ"ץ הקדים את זמנו וללא ספק יסד את המחקר על חיי נשים. ואולם, רוסמן מראה שדווקא כאשר החל לעלות גל הפמיניזם נעלמו הנשים מכתבתו של כ"ץ. בשנות השבעים כבר נטש כ"ץ למעשה את המתודולוגיה החברתית שלו ולא מצא אותה מתאימה לתיאור ההיסטוריה היהודית. מכיוון ששאלת הנשים נשתלבה במחקריו בשל המניע הסוציולוגי, הרי כאשר עזב את כלי הסוציולוגיה לטובת היסטוריה אינטלקטואלית נעלמו גם הנשים מדרכו המחקרית. כ"ץ היה אמנם רחוק מן המהפכה הפמיניסטית, כפי שמדגים החלק האחרון של המאמר, המוקדש לוויכוח שהתנהל בשנות התשעים בין כ"ץ לחוה וייסלר. וייסלר מחתה ברוח הגישה הפמיניסטית נגד העדר הנשים בדבריו של כ"ץ על היצירה הרוחנית היהודית, ואילו הוא טען שנשים אכן לא יצרו תרבות יהודית. רוסמן מציין שכאן התגלתה צרות אופקיו של היסטוריון אינטלקטואלי, שדווקא בימים שבהם עדיין היה היסטוריון חברתי הכיר במקומן של הנשים בהיסטוריה.

ישראל ברטל, חוקר ותיק של יהדות מזרח אירופה, דן בתמורות שעברה התייחסותו של כ"ץ לתנועה הלאומית היהודית. בתחילת דרכו לא הצליח כ"ץ למצוא בסיס אתני ללאומיות ותר אחר התהוות התודעה הלאומית, תוך כדי התעלמות מן האיבר המזרח אירופי של היהדות האשכנזית. כ"ץ לא הכיר בפרוטנציאל הפרוטו-לאומי של החסידות והפחית בערכה, ואף לא הביא בחשבון חלופות לאומיות מלבד הציונות. עם זאת, בשלבים מאוחרים יותר של מחקרו, משלהי שנות השבעים, מאתר ברטל מפנה של ממש בדרכו. כ"ץ מזהה פרוטו-לאומיות במזרח אירופה, רואה בהשכלה כוח המקדם את הלאומיות, מגלה את אי הרצון של יהודי מרכז אירופה ומערבה להתבולל ואף מגיע למסקנה שיש לשנות את סדר הסיפור הלאומי: לא האנטישמיות חוללה את הלאומיות אלא הפרוטו-לאומית היהודית עוררה תגובה אנטישמית, ורק אחר כך גם הוינה

האנטישמיות את הלאומיות. ההסבר למפנה הזה טמון אולי בהתגברות מודעותם של חוקרי תולדות היהודים במרכז אירופה לעוצמתה של יהדות מזרח אירופה.

יעקב כ"ץ היה בקי בתלמוד ובהלכה. בקיאותו הרבה באה לידי ביטוי במחקרים רבים מפרי עטו. ישראל תא־שמע, חוקר מובהק של הספרות הרבנית ושל תולדות ההלכה, שהלך לעולמו בשנת תשס"ו, הקדיש את מאמרו לחידוש מרכזי של כ"ץ שמעטים באופן יחסי נותנים עליו את הדעת: שילוב ההלכה בספרות הקבלית וההשפעה החוזרת של הקבלה על ההלכה. כ"ץ חלק על ההשקפה הדיכוטומית המפרידה בין הלכה לקבלה והצביע על החידוש בקבלה, שהפכה כל אחד מפרטי המצוות לשווה ערך לפרטים אחרים ולמצוות אחרות, והעניקה למצוות משמעות סמלית. וכך הפכה הקבלה גורם יצירתי מאוד בהתחדשות ההלכה, ודומה שהיא השתלטה על המערכת ההלכתית מבחוץ, ללא סמכות או יכולת מקצועית של בעלי הלכה. תא־שמע מותח ביקורת על כ"ץ וטוען שלגבי ספר "הזוהר" מה שנראה כהכרעות הלכתיות שונות מן המקובל אינו בהכרח הכרעה הלכתית אלא השתקפות של נורמות ומנהגים שהיו רווחים בסביבתו של "הזוהר", ובכללם מנהגים אשכנזיים. תא־שמע הגיע למסקנה ש"ביסודו של דבר משקפת התפיסה הזוהרית של ההלכה את התפיסה האשכנזית הטיפוסית, השונה במהותה לגמרי מן התפיסה הקלסית, הגאונית־ספרדית".

גם מאמרו של יצחק קונפורטי, חוקר ההיסטוריוגרפיה הציונית, חוזר ונדרש לשאלת יחסו של כ"ץ ללאומיות. הוא מתמקד במיוחד במפעלו כהיסטוריון וכמחנך ציוני שמחקרו ההיסטורי לא היה מגויס להצדקת השקפת עולמו. יתרה מזו, כ"ץ התנגד לשימוש פוליטי ותעמולתי בהיסטוריה לצורכי עיצוב הזיכרון הלאומי. עמדה זו באה לידי ביטוי, למשל, בביקורת החריפה שמתח על רפאל מאהלר ועל בן ציון דינור. הוא התנגד לאקטיביזם הציוני בהוראת ההיסטוריה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרי הלימוד שהיו בשימוש בבתי הספר בתקופת המנדט הבריטי ובראשית שנותיה של מדינת ישראל. קונפורטי משווה ספרי לימוד אלה עם "ישראל והעמים" שחיבר כ"ץ יחד עם משה הרשקו (ואחר כך עם צבי בכרך). כ"ץ תבע להישאר נאמן לאמת ההיסטורית ועמד מול לחצים מצד תנועת המזרחי, למשל, שיתאים ספרו לתפיסה הדתית־לאומית. כפי שמסכם קונפורטי: "כ"ץ כמחבר ספר לימוד... לא שאף לשמש כוהן של הזכרון הציוני – האקטיביסטי או הדתי – באמצעות ספר הלימוד, אלא הוא נטל על עצמו את תפקיד המורה שאינו כופה את מושגיו האידיאולוגיים על התלמיד".

יעקב כ"ץ היה ונותר היסטוריון שעבודתו מאתגרת. במהלך חייו עמד לא אחת בפני ביקורת חריפה והתמודד עמה. עמנואל אטקס, מתלמידיו המובהקים של יעקב כ"ץ והיסטוריון של המגמות הדתיות והרעיוניות (חסידות, התנגדות, השכלה) ביהדות מזרח אירופה, מסיים את הקובץ בהארה של כ"ץ ההיסטוריון כפי שהוא מתגלה בשלושה מבין הפולמוסים שהוא היה מעורב בהם: הפולמוס נגד מבקרי "מסורת ומשבר", שמואל

אטינגר וחיים הלל בן ששון; הפולמוס עם אפרים אורבך ביחס למאמרו על המאירי והסובלנות הדתית; והוויכוח עם ברוך קורצווייל על משמעותם וערכם של מדעי היהדות. אטקס טוען שדרכו של כ"ץ בפולמוסים הללו מגלה קווים מיוחדים באישיותו ובדרכו כהיסטוריון: הן הנטייה לחתור אל התמונה הגדולה שמעבר לפרטים, הן ההתאפקות והשליטה העצמית, והן רצונו להשפיע על דעת הקהל המשכיל. כאשר התפלסם עם קורצווייל, למשל, ראה עצמו כ"ץ מגן על מעמדו של המחקר ההיסטורי ועל האפשרות של מחקר אובייקטיבי.

יעקב כ"ץ היה היסטוריון מרכזי ובולט בשעתו, והשפעתו נמשכת והולכת בחקר החברה היהודית ותרבותה ובהבנת יחסי הגומלין בין עם ישראל לאומות העולם בימי הביניים, בעת החדשה המוקדמת ובתקופה המודרנית. אכן, פרספקטיבות משתנות, שיטות מחקר חדשות באות במקום אלה שהתיישנו, ואופנות אקדמיות והלכי רוח בחברה משפיעים על כותבי תולדות העבר. כך אירע גם לכ"ץ ולשיטותיו בהיסטוריה חברתית, בחקר תולדות ההלכה והמנהג ובניתוח שנאת ישראל והתעוררות התנועות הלאומיות. תלמידיו ומבקריהם, שמאמריהם כלולים בקובץ שלפנינו, הצביעו רובם, כל אחד בתחומו ובסגנונו, על מה שהתחדש במחקר, וגם על מה שהתחלף ברוח הכתיבה ההיסטורית המדעית. יש בדבריהם לא רק השלמה ועדכון למה שלא הכיר (או שלא נטה להכיר) כ"ץ בימי חייו, אלא גם תיאור, המוצג בחדות ובעוצמה רבה, של פרק חשוב בתולדות ההיסטוריוגרפיה הישראלית במאה ה־20. הם מצביעים על כך שהלמדן ההונגרי שנשבה בקסמה של הסוציולוגיה הגרמנית, אך גם חווה את כישלון האמנסיפציה, לא יכול היה להתנתק לחלוטין מן השיח הגרמנוצנטרי של שלהי המאה ה־19. על כך עמדו מבקריהם, ובהם טוד אנדלמן ואלישבע קרליבך, כבר לפני שנים לא מעטות.

כך, למשל, כ"ץ התקשה להכיר בעוצמת התמורות שהתחוללו בחברה היהודית קודם להופעת תנועת ההשכלה. הוא ראה, ממש כמו רבים מן המשכילים, קו גבול ברור בין "חברה מסורתית" לבין החברה שנולדה במדינות גרמניה במחצית השנייה של המאה ה־18. באופן פרדוקסלי למדי קיבל כ"ץ, מייסד מחקר האורתודוקסיה כתופעה מודרנית, גם את השיח האורתודוקסי העוין להשכלה, וייחס לזרם זה נטיות חסלניות, שהשפיעו השפעה מכרעת על התמורות שהתחוללו בחיי היהודים. בדומה לכך אימץ מן הביקורת המשכילית על תנועת החסידות במזרח אירופה אפיונים שהציגו כגורם מפורר של החברה המסורתית. למתבוננים היום בכתיבתו על אודות החברה היהודית הטרומ מודרנית ועל המשברים שחווה בשלוש המאות האחרונות נראה כי לעתים לא רק שלא עלה בידו להתנער לחלוטין מן ההתבוננות בתולדות היהודים בפרספקטיבה גרמנית וגרמנית־יהודית, אלא שלא הצליח, חרף מאמציו המוצהרים, להפריד לחלוטין בין מחקריהם ההיסטוריים למחויבותו הדתית (האורתודוקסית) והציונית. לעתים הושפעה

אף הבנתו את תולדות ההלכה (כמו בסוגיית ענייני ההלכה ב"ספר הזוהר") מהשכלתו הישיבתית ומהיותו למדן שקנה את תורתו בישיבה אורתודוקסית. זאת ועוד, כ"ץ ניסה ליישב כל ימיו בין מה שביקש לראות כחתימה לאובייקטיביות מחקרית לבין מה שציפה לתרום, בסיוע המחקר המדעי של תולדות העבר היהודי, לכינונה של זהות יהודית מודרנית. הוא המשיך בכך את הכפילות הבלתי ניתנת לביטול של "חכמת ישראל" – כפילות שהייתה מצויה גם בתשתיתה של "אסכולת ירושלים", שעמה ניהל כל ימיו דו־שיח גדוש מתחים. זאת ועוד, ההתירה לאובייקטיביות מדעית שעליה הצהיר הייתה גם מנוגדת למגמות של רלטיביזם היסטורי, לא כל שכן שלא עלתה בקנה אחד עם כיווני הפוסט מודרניזם לסוגיו ולגווניו. זו ככל הנראה אחת הסיבות לכך שההיסטוריון הגדול, שהיה בשעתו אחד ממבקריה הבולטים ביותר של ההיסטוריוגרפיה הציונית (מבקר מבפנים, ראוי להוסיף), לא מצא שפה משותפת, בלשון המעטה, עם מבקריה בשנות חייו האחרונות. על הנזק שעלולה הגישה הפוסט מודרנית להסב להיסטוריוגרפיה כתב באחרית ימיו:

...דין אחד לסופר הממציא את תוכן סיפורו בכוח דמיונו הפורה ולהיסטוריון המרכיב את סיפורו מפרטים שאומתו לו במחקרו. ההנחה הסמויה למחצה המונחת ביסודה של תפיסה זו היא, כי ממילא אין תועלת במחקרו של ההיסטוריון, שכן נבצר ממנו להגיע לקביעת העובדות מחמת המחיצה האפיסטמולוגית המפרידה בין ההווה לעבר.³

דברים אלה יפים במידה ידועה גם לעמדתו בשאלת ההשפעה של הפמיניזם על חקר תולדות היהודים. גם במקרה הזה, כמו בשאלת הלאומיות היהודית או בתיאור הזרמים הדתיים בעת החדשה, נמנע כ"ץ מלערב מחקר עם אידאולוגיה או להינשא על כנפי הדמיון היוצר במקום שבו נראה היה לו שאין המקורות ההיסטוריים מספקים את הסיפור הרצוי למחבר. כ"ץ היה חלוץ בחקר מקומה של האישה בחברה היהודית האשכנזית, אך בעבודותיו המדעיות שראו אור לאחר שהפמיניזם צבר תנופה בשיח האקדמי המערבי לא עסק כאמור בנשים. בכנות, שהייתה אפיינית לו כל כך, טען בסוף שנות התשעים כנגד חוה וייסלר, שההיסטוריוניות הפמיניסטיות מסלפות את עברה של החברה היהודית. מתוך שאיפתן הנלהבת ליצור היסטוריה המתאימה למשאלות הלב של בנות המאה ה־20, הן חותרות להציג את הנשים היהודיות כנושא פעיל בהיסטוריה, ולא כמושא סביל, ומשנות את המציאות העולה מן המקורות. מן העיונים שבאוסף המאמרים "היסטוריוגרפיה במבחן" מתגלה יעקב כ"ץ כהיסטוריון

3 יעקב כ"ץ, עת לחקור ועת להתבונן: מסה היסטורית על דרכו של בית ישראל מאז צאתו מארצו ועד שובו אליה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 40.

היסטוריוגרפיה במבחן – עיון מחודש במשנתו של יעקב כ"ץ בא
לבחון את מורשתו המחקרית של פרופ' יעקב כ"ץ, אחד מגדולי
ההיסטוריונים של עם ישראל במאה העשרים, שהטביעה חותם
עמוק על ההיסטוריוגרפיה היהודית ועל תמונת העבר היהודי של
רבים. בספר זה חברו כמה היסטוריונים בני זמננו כדי לעיין מחדש
בתובנות, במתודות ובמסקנות ההיסטוריות שהותיר אחריו החוקר
הדגול בעשרות ספרים ומאמרים, המקיפים כמעט כל נושא וסוגיה
בתולדות היהודים במאות האחרונות. מתוך הערכה עצומה, אך
גם לאור ההכרה שהמחקר ההיסטורי הוא מטיבו דינמי ומשתנה,
מציע קובץ המאמרים **היסטוריוגרפיה במבחן** להתבונן בהיבטים
שונים בהיסטוריוגרפיה של יעקב כ"ץ ולבחון אותה במבט ביקורתי.
יעקב כ"ץ מתגלה מתוך העיונים שבאוסף המאמרים כהיסטוריון
שהקדים את זמנו ופיתח גישות מחקריות חדשות, אלא שהסטוריוגרפיה
בת זמננו מתמודדת עם משנתו ופורצת דרכים חדשות בהבנת
ההיסטוריה היהודית.

המשתתפים בקובץ: עמנואל אטקס, צבי בכרך, ישראל ברטל,
שולמית וולקוב, מיכאל מאיר, דן מכמן, שמואל פיינר, יצחק
קונפורטי, יוסף קפלן, משה רוסמן, יוסף שלמון, ישראל מ' תא-שמע.

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים